

BERÖMDA UPPLÄNDSKA SPELMÄN

Av OLOF ANDERSSON

Uppland har i gången tid haft flera berömda spelmän, vars namn ännu ihågkommas av den äldre generationen och vilkas melodier ännu leva kvar. *Byss Kalle*, *Gulamåla Viten*, *Långbacka Jan* och *Gås Anders* äro kända långt utom sitt landskaps gränser, och fastän nära hundra år förflutit sedan *Byss Kalle* dog är hans namn nästan lika bekant i spelmanskretsar som om han ännu levat. Sin berömmelse hade de båda förstnämnda vunnit för sin skicklighet på nyckelharpa, medan *Långbacka Jan* och *Gås Anders* hade fiolen att tacka för sin ryktbarhet.

Nyckelharpans utbredning är numera i stort sett begränsad till norra Uppland. Men under 16- och 1700-talen förekom instrumentet tämligen allmänt även i Västmanland, Södermanland och Hälsingland. Dess härkomst är ej med säkerhet fastställd, men den torde sannolikt vara en avkomling av ett i Norden sedan medeltiden känt instrument. Det var i synnerhet de av Gustav II Adolf införskrivna vallonerna och deras ättlingar, som omhuldade nyckelharpspelet, och bland de senare finner man de mest bekanta harpspelarna.

Den enligt traditionen allra främste av Upplands nyckelharpspelare var *Byss Kalle* från Östanby i Älvkarleby socken. Hans egentliga namn var *Karl Ersson Bössa*. Men det är under benämningen *Byss Kalle* han blivit så allmänt känd, och få torde finnas i landskapet, åtminstone bland den äldre generationen, som ej hört detta namn och vet att det burits av Upplands skickligaste harpspelare. Han var född 26 april 1783 och dog år 1847. Föräldrarna voro bonden Erik Jansson Bössa och Kajsa Henning i Östanå. Släkten var av vallonskt ur-

sprung och hade hetat Bousárd, vilket i likhet med så många andra vallonnamn försvenskats till Bösssa.

Till yrket var Byss Kalle strömmingsfiskare och livnärde sig därjämte som pråmkarl eller pråmroddare. Helst ägnade han sig dock åt musiken, och det förekom väl knappast ett bröllop, ett slättergille eller någon annan festlighet i hemtrakten och socknarna runt omkring, där inte Byss Kalle, antingen ensam eller tillsammans med någon spelmanskollega, fick sköta om musiken. Vem som varit hans lärare i harpspelet är inte bekant. Troligen hade han — i likhet med de flesta spelmän — lärt sig själv genom samvaro med äldre spelmän i trakten och då även tillägnat sig den mängd melodier han hade i sin repertoar. Byss Kalle komponerade själv en massa låtar, som under olika namn, sådana som »Åkerbystålet», »Storsvarten», »Byggnan» med flera, gått till eftervärlden. Många av dessa kompositioner ha troligen inspirerats under den långsamma färden nedför Dalälven, då han som pråmkarl fraktade smide från Söderfors bruks järnbod i Östanå till Skutskär.

Det var inte blott polskor som kommo till under dessa resor utan även brudmarscher och andra låtar. Polskorna kunna dock räknas till det förnämsta i hans produktion. De utgöras till allra största delen av sextondelspolskor och därtill av den fullt utbildade typen med övervägande sextondelsfigurer, vilket är anmärkningsvärt, då åttondelspolskan annars är den förhärskande i landskapet. Denna senare, med sin enklare struktur, var möjligen ej ägnad att inspirera Byss Kalle, som ägde en teknisk färdighet långt över det vanliga måttet. Den var kanske för obetydlig för hans virtuosmässiga spel och »gjorde» sig inte tillräckligt på nyckelharpa, som genom sin spelteknik inbjuder och särskilt lämpar sig för hastiga passager och rikare figurverk. Att Byss Kalle i sina polskor rönt inflytande från annat håll är naturligt; sålunda påträffar man några sådana, som ha omiskännligt tycke av vissa hälsingepolskor och i några fall utgöra varianter av dylika. Ett mindre antal tillhöra en grupp 1700-talspolskor, vilka kunna sägas

vara allmän egendom och ej förete sådana bestämda drag att de kunna hänföras till något visst landskap; en del av dessa polskor ha påträffats i handskrifter från vitt skilda håll, från Skåne till Norrland. De allra flesta av Byss Kalles polskor kunna emellertid betecknas som genuina upplandspolskor, om ock Byss Kalle genom ändringar och utsmyckningar satt sin personliga prägel på dem.

Många av Byss Kalles melodier ha förknippats med vissa händelser, varom namnen på låtarna häntyda. Sålunda tillkom en av hans mest kända polskor, kallad »Byggnan», på följande sätt. Då klockstapeln i Älvkarleby höll på att ombyggas, ingick Byss Kalle vad med byggmästaren om en kanna brännvin att han skulle komponera en polska och en vals till den dag klockstapeln var färdig. På den bestämda dagen infann sig Byss Kalle och spelade då båda låtarna för allt folket. Polskan föreligger i tvenne versioner, upptecknade från olika spelmän. Båda ha passerat ett par mellanhänder, sedan de lämnade Byss Kalle, och sins emellan skilja de sig delvis och i detaljer rätt avsevärt från varandra. Troligen har också den ursprungliga polskan skilt sig från dessa versioner. Den ena är upptecknad från August Bohlin i Harbo — till vilken vi senare återkomma — och ingår i Svenska Låtar. Den andra varianten är upptecknad efter sågaren vid Karlholms bruk Per Johan Bodin, född i Gårdskär, Älvkarleby socken och elev av harpspelaren David Skärberg i Gårdskär. Bodin hade lärt polskan av Skärberg, vilken skall ha varit en av Byss Kalles lärjungar och av många ansedd som hans förnämsta efterträdare. Denna variant ingår i det av Upplands Nation utgivna arbetet Uppländsk Folkmusik, vilket jämte Svenska Låtar legat till grund för denna framställning.

En annan av Byss Kalles polskor, »Storsvarten», hade sin upprinnelse under följande omständigheter. Då Byss Kalle en gång var på väg till ett gille, där han skulle spela, och kom i närheten av Karl XIII:s bro i Älvkarleby, passerade han ett timmerlass på vägen nedanför älvbanken. Hästen hade förgäves sökt dra det tunga lasset uppför backen, men Byss Kalle

Bild 1. Mats Wesslén.

satte sig upp, tog fram harpan och spelade en polska, vilken så upplivade hästen, att han drog upp lasset.

En stor del av Byss Kalles låtar upptecknades av organisten *Mats Wesslén* och ha sedan befordrats till trycket. Wesslén kunde ej i egentlig mening räknas till allmogespelmännen, men var enligt de äldres vittnesbörd en utomordentligt skicklig harpspelare. Han var född 1812 i Snatra, Västlands socken, avlade organist- och kantorsexamen för Haeffner i Uppsala 1831 och erhöll året därpå organistbefattningen i Österlövsta, vilken han innehade till sin död 1878. Redan tidigt lärde han känna Byss Kalle, vilkens spel han mycket beundrade och vars hela repertoar han snart tillägnade sig.

»Endast den, som personligen hört Wesslén spela harpa, kan fatta det rent mästerliga sätt varpå han trakterade detta i och för sig ej särskilt tonfagra instrument, men som under

hans konstförfarna händer fick ett oanat väljud», skriver redaktör Alb. Psilander i en artikel i Gefle Dagblad 1908 och tillägger: »Den elektricerande inverkan av hans dansmusik erkändes av gammal och ung, och när Wesslén på sitt oefterhärmliga sätt klämde i med en av sina egna eller med någon av Byss Kalles storpolskor så var det en rätt vanlig syn att se de gamle silverhåriga deltaga i dansen. Ofta inbjöds han från traktens herrgårdar att med sin dansmusik höja glädjen särskilt vid de stora julbjudningarna och blev det bekant att gubben Wesslén och hans gossar skulle svara för dansmusiken, så uteblev för visso ingen gäst.»

Wesslén omkonstruerade sin harpa så att den fick större omfång samt förbättrade den även på annat sätt. I stället för den äldre typ av spelsträng, vilken snoddes av silke och ingneds med vitlök för att bli hård och få klang, började han använda violoncellens a-sträng, som klingade betydligt bättre och hade större hållbarhet. Hans märkliga harpa finns nu på Musikhistoriska museet i Stockholm. Det kan i detta sammanhang nämnas, att den äldsta kända avbildningen av nyckelharpan — ungefär från tiden 1500 — finns i Häverö kyrka.

Av Byss Kalles spelmanskolleger ha förut nämnts Långbacka Jan, Gås Anders och Gulamåla Viten. Långbacka Jan var skomakare, hette Janne Holmgren och var från Långbacken i Rasbo socken. Han spelade både fiol och klarinett och i synnerhet på fiolen skall han ha varit en mästare. Men så hade han också lärt sig fiolspelet av själva strömkarlen. Sina lektioner hade han fått vid en bro vid Hov. Det berättas, att då Långbacka Jan en gång spelat på ett bröllop i Alunda, började fram mot morgonen både bord och stolar att dansa. Självs kunde han ej sluta att spela, och man måste ta fiolen från honom. Men inte ens detta hjälpte; fiolen spelade alltså jämt, där den låg på en säng. Långbacka Jan miste slutligen sitt förstånd och dog i Uppsala omkring 1870.

Gås Anders hette egentligen Anders Ljungqvist och var från Slänsen under Närlinge i Björklinge socken. Sitt smeknamn fick han, då han som pojke vid Bärby i Gamla Uppsala vallade

byns gäss. Som äldre var han dagsverkskarl i Björklinge, men ägnade sin mesta tid åt fiolen, vilken han ständigt bar med sig. Han hade spelat på 150 kyrkbröllop och otaliga andra tillställningar. I sin krafts dagar anlätades han ofta som spelman vid de slädpartier, som studenterna i Uppsala brukade anordna.

Även Gås Anders ansågs ha lärt sin konst på övernaturlig väg. Vissa torsdagsnätter hade han suttit under Ärna bro vid Fyrisån i Gamla Uppsala och då mot vissa löften till näcken fått undervisning i såväl spelning som en del trollkonster, som på den tiden ansågs höra till spelmansyrket. Och då näcken var hin onde själv, var det en allmän tro, att Gås Anders försvurit sig till denne. Att Gås Anders varit en läraktig elev skall han bland annat ha visat genom att en gång ha spelat ett hölass in till Uppsala, då hästarna tröttnat. Han dog på 1890-talet, omkring 80 år gammal.

Gulamåla Viten var från en by, som hette Gålarmora i Valö socken i Roslagen. Hans rätta namn är ej känt; av folkhumorn skall han ha fått heta Gulamåla Viten på grund av sitt svarta skägg. Han var ungefär jämnårig med Byss Kalle och spelade ofta tillsammans med denne. Namnet möter man ofta i förbindelse med spelmanssägner från Uppland.

En gång voro båda som spelmän kallade till ett bröllop i Lövsta. Under vigseln i kyrkan stodo båda spelmännen med sina harpor utanför kyrkdörren färdiga att spela upp brudmarschen, när bröllopsfolket kom ut från kyrkan. De hade kommit överens om att inte krångla för varandra, men just som brudföljet kom ut och man stämde upp brudmarschen, började taglen i Byss Kalles stråke falla av, det ena efter det andra, till slut allesammans. Men Byss Kalle var beredd; han drog fram en annan stråke ur stövelskäftet och nu gick allt som det skulle, ända tills de kommo till bröllopgården. Efter bröllopsmåltiden, sedan alla försett sig, kom dansen igång. Mitt under brudpolskan sprang storbasen på Byss Kalles harpa. Han hade emellertid även förutsett detta. En sådan sträng som storbasen på en harpa brukar i vanliga fall hålla

ända till tio år, och Byss Kalle hade kort före bröllopet satt på bland annat även en ny storbas. Han låtsade emellertid om ingenting utan satte helt lugnt på en ny sträng, och så fortsatte dansen en stund. Rätt vad det var föll Gulamåla Vitens harpa i golvet och krossades. Då blev Gulamåla Viten arg, sprang upp från stolen och slog ihop sina händer framför Byss Kalles ansikte. Detta hade den verkan att Byss Kalle blev alldeles stel och ej kunde röra ens ett finger. Han bad då en av de närvarande att ta fram en liten flaska, som Byss Kalle hade i sin ficka och ge honom en droppe därav. Så småningom kryade Byss Kalle på sig, och dansen kunde fortsätta utan vidare störningar, ty då Gulamåla Viten nu var utan harpa, gick han från bröllopsgården och kom ej tillbaka.

En av Byss Kalles skickligaste medtävlare på nyckelharpan var en sergeant Söderstedt vid Upplands dragoner. Han var son till en regementsläkare Söderstedt och bodde i Ullfors i Tierp. Söderstedt, vilken ansågs som ett geni på harpan, har gjort flera förbättringar på instrumentet, bland annat genom införande av en fjärde spelsträng — den äldre typen hade endast tre sådana. Han var en orolig och grubblande natur, drack mycket och dog i jämförelsevis unga år 1847 för egen hand.

Andra framstående spelmän från gången tid voro Hellstedtarna från Tegelsmora. En värdefull samling melodier efter dessa ha upptecknats från August Bohlin i Harbo, vilken härstammar från denna släkt. Den kanske mest berömde av dem var Bohlins fars morfar, Per Hellstedt. Han var skräddare vid Tobo bruk i Tegelsmora socken, född 1780 och samtida med Byss Kalle. Per Hellstedts fader, Olof Hellstedt, var stallmästare vid Tobo bruk. Båda voro vitt kända harpspelare och mycket anlitade brölloppspelmän. Man red vanligen till och från kyrkan; även spelmännen voro till häst, och det berättades att Olof Hellstedt vid dessa tillfällen hade sin egen ryttaremarsch som han alltid spelade. Den äldre Hellstedt kallades ofta till baron Carl de Geer på Lövsta och i Bohlins repertoar ingick även en skänklåt som Hellstedt skall ha spe-

Bild 2. Jonas Skoglund.

lat för Gustaf III, då denne en gång var på jakt hos de Geer. Melodien var en utbroderad variant av »Gustafs skål». Baron de Geer hade för övrigt sin egen polska. Den kallades »Excel-lensen Carl de Geers polska», emedan han aldrig deltog i mid-sommardansen, förrän denna polska spelades.

För några år sedan dog en nyckelharpspelare, som troligen var mera känd av en större allmänhet än de flesta av de förut nämnda. Det var Jonas Skoglund från Tierp, vilken under lång tid hade anställning på Skansen som spelman. Många minnas säkerligen ännu den vördige och ståtliga mannen, när han med de andra spelmännen kom tågande i spetsen för någon procession på Skansens gångar eller lät höra sina melo-

dier från Älvrosgården eller annorstädes. En stor del av dessa låtar voro efter Byss Kalle eller andra av Upplands storspelmän, och hans föredrag av i synnerhet polskorna var i rytmiskt hänseende av det äkta, genuina slaget.

Jonas Skoglund var född 1846 i Järfsö, flyttade vid fem års ålder med sina föräldrar till Tierp, där fadern var komminister, och kom 1896 till Skansen där han stannade till 1929. Han dog 1931. Redan i unga år lärde han spela nyckelharpa, men ägnade sig en tid även åt fiolen för att i fyrtioårsåldern åter övergå till harpan, som han sedan ej lämnade. Han uppnådde en betydande skicklighet på denna.

Nästan alla de spelmän som här nämnts i förbindelse med Byss Kalle ha direkt eller indirekt varit förmedlare av dennes melodier till vår tid. De ha, jämte sina yrkeskolleger, uppehållit traditionen från sina föregångare och utan deras insats skulle vår kännedom om dessa föregångare varit ringa eller ingen.